

Сергій Мигаль

Мигаль Сергій Михайлович — кандидат політичних наук, доцент Міжгалузевого інституту управління м.Київ. Сфера наукових інтересів — політологія, філософія права, трудове право.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА В СИСТЕМІ НАУК

Як механізм нормативної регуляції людської поведінки право не висить у повітрі, а спирається на більш стародавні і широкі культурні підвалини — релігію і мораль. Усі разом вони утворюють єдину нормативно-ціннісну реальність, усередині якої живе і діє цивілізована людина. Право є формою духу, якщо дух розуміти як систему підвалин людської активності, які не можуть бути виведені з чистого досвіду. Дух через послідовність криз рухається ланцюгом «релігія — мораль — звичай — право».

Сила духу виражається в захопленні людей чисто духовними підвалинами активності, коли люди бачать ясний зміст своїх зусиль. Коли життя змінюється, смисл перестає бути ясным, і головним орієнтиром активності стає абстрактне моральне внутрішнє почуття, яке розрізняє добро і зло. На зміну йому приходять суспільна думка, котра вказує, що прийнятне, а що ні. Коли ж жодна з цих підвалин активності не може ефективно впливати на поведінку людей, з них виділяється система норм, які підтримуються реальною владою. Це і є право.

В галузі права міститься безліч складних питань, які і досі залишаються дискусійними. Право є настільки унікальним, складним і суспільно необхідним феноменом, що протягом усього тривалого часу свого існування науковий інтерес до нього не тільки не зникає, але й зростає. Питання праворозуміння належать до числа «вічних» вже тому, що людина на кожному з етапів свого індивідуального і суспільного розвитку відкриває в праві нові якості, нові аспекти співвідношення його з іншими явищами і сферами життєдіяльності соціуму [4, с.5].

У становленні і формуванні праворозуміння філософія завжди відіграла особливу роль, пов'язану з її багатовіковим досвідом критично-рефлексивного міркування над глибинними цінностями і життєвими орієнтаціями. Колись І.Кант помітив, що людину осаджує багато питань, на які вона неспроможна відповісти через їх занадту складність. Знаменитий вирок І.Канта про те, що «юристи і дотепер шукають дефініцію для свого поняття права» залишається актуальним [5, с.432].

Його співвітчизник Г.Гегель відзначав, що «пізнання предмета не дається нам від природи. У кожній людини є пальці, вона може одержати пензель і фарби, але це ще не робить її митцем. Так само полягає справа і з мисленням. Думка про право не є чимось таким, чим кожний володіє безпосередньо; лише правильне мислення є знанням і пізнанням предмета, тому наше пізнання повинно бути науковим» [3, с.58].

У лоні філософських систем складалася і тривалий час виступала їх складовою і філософія права. Вона має свою цікаву і повчальну історію, що складається з низки відкриттів і оман, злетів і падінь людського духу. За ланцюгом ідей і доктрин, які змінювали одна одну, проглядається поступальна динаміка інтелектуального пошуку. В цій динаміці багато драматизму: ідеї народжувалися, зіштовхуючись між собою, одні перемагали і їм було вготоване довге життя, інші сходили зі сцени і залишалися лише у пам'яті істориків [14, с.10].

Вже в античній філософії (Сократ, Платон, Аристотель) активно обговорювалися такі проблеми філософії права, як: співвідношення права і справедливості, права і закону, права і сили, місце права в ієрархії соціальних цінностей. Розвиткові творчих здібностей стародавніх еллінів активно сприяв феномен агону («agon» — змагання) або принцип змагальності. Дух агону стимулював розвиток дуже багатьох сфер соціального і культурного життя греків, зміцнюючи основи їх цивілізованого гуртожитку. Агональний початок був присутнім у дискусіях філософів-софістів і політичних ораторів, у театральних змаганнях драматургів, у судово-процесуальних диспутах позивачів і відповідачів, у феномені Олімпійських ігор тощо.

В філософії Просвітництва і в німецькій класичній філософії філософія права виступала формою соціальної філософії, яка обґрунтовувала певний суспільний і державний лад. Так, Г.Гегель визначав державу як духовно-моральну ідею, яка виявляється у формі людської волі і її свободи, внаслідок чого історичний процес, власне кажучи, здійснюється за посередництва держави. На його думку, усе в державі залежить від верховної ідеї. Кожна держава живе своїм власним, властивим тільки їй життям. Вона має різні стадії свого розвитку і може загинути подібно будь-якій живій матерії, але доки держава живе, її ідея пронизує собою усе своє середовище, яке ідентичне їй. Держава — це ніби дерево, яке досягає свого повного росту, кольору та плодоношення, корячись якомусь таємничому деспотичному велінню внутрішньої ідеї.

Проблеми права знаходилися в центрі уваги Г.Гегеля на всіх етапах еволюції його поглядів. У найбільш цілісному і систематичному вигляді гегелівське вчення про право викладене в роботі «Філософія права», що є однією з найбільш знаменитих праць усієї історії правової, політичної і соціальної думки. Вона помітно виокремлюється навіть серед історичної

низки таких класичних праць з політико-правової філософії, як: «Держава» і «Закони» Платона, «Політика» Аристотеля, «Про державу» і «Про закони» Цицерона, «Государ» Н.Макіавеллі, «Левіафан» Т.Гоббса, «Богословсько-політичний трактат» Б.Спінози, «Про дух законів» Ш.Монтеск'є, «Про суспільний договір» Ж.-Ж.Руссо, «Метафізичні начала вчення про право» І.Канта, «Основи природнього права» Й.Фіхте тощо.

Пізніше філософія права почала перетворюватися на складову частину юридичної науки. Нерідко термін «філософія права» вживається в ній у якості синоніму загального вчення (загальної теорії) про право. Однак з кінця XIX століття філософія права частіше розуміється у більш вузькому значенні як автономна дисципліна, відмінна від загальної теорії і соціології права, яка покликана вивчати не саме діюче право і реальний правопорядок, а ідеальні, духовні начала, що лежать в основі права. Такі концепції філософії права як кантіанська, гегельянська і марксистська завойовують позиції класичної філософії права.

Усі напрямки класичної філософії права єдині в тому, що вони, на противагу юридичному позитивізму, констатують існування, окрім позитивного права, деякого метаправа, тобто певної сукупності вихідних принципів відбору правових норм. Так, якщо право розглядається як об'єктивація волі, то воля розуміється не як абсолютна сваволя, що характеризується вічною мінливістю і непередбачуваністю, а як свого роду природна детермінація, що діє засобом об'єктивних інтересів.

Серед різних напрямків правової думки є й такі, котрі заперечують необхідність і можливість філософії права. До них належить, насамперед, юридичний позитивізм. Саме в межах цього напрямку правової думки сформувалися всі головні аргументи проти філософії права. За останні двісті років юридичний позитивізм сформував досить сильний, автономний юридичний світогляд, що став пануючим у багатьох країнах світу.

Юридичний позитивізм із його яскраво вираженим емпіризмом надав праву цілком виразного практичного ухилу. Звільнене від зайвого, а часто й необхідного духовно-морального навантаження, право почало неухильно розвиватися шляхом усе більшої прагматизації. Те, що правова думка, зійшовши з метафізичних висот, стала реалістичною, звернулася до проблем матеріального життя суспільства, було чудово, але майже праву довелося занадто дорого розраховуватися за цю пишноту. Воно свідомо пішло в обслуговування могутніх і реальних сил суспільства — політичної і економічної еліти.

До цього право підштовхувала філософія і логіка юридичного позитивізму. Дотепер ніхто не перевершив юристів-позитивістів у частині цинічного звеличення сили у праві, а сила завжди на боці тих, хто має владу і багатство. Слова французького філософа Д. Дідро про те, що «світ є житлом сильного», у сфері права, здавалося б, повинні одержати спростування, але позитивістська юриспруденція, по суті, їх підтверджує, іноді відкрито, іноді прикриваючись кодексом «формального благочестя».

Право практично ототожнюється з могутніми «силовими полями» у суспільстві. Незобов'язане служити розуму, природі речей, вищим духовним цінностям, воно шукає інші цінності і знаходить такі речі, як: індивідуалізм, егоїстичний розрахунок, успіх, вигода, влада над іншими людьми тощо. За формальної рівності юридичних можливостей для всіх громадян свобода сильного виключає свободу слабого, індивідуалізм сильного не дає проявитися індивідуальності слабого, вигода й успіх завжди на боці сильного.

Ця споконвічно запрограмована жорсткість позитивістської юриспруденції виявляється в її орієнтації на цінності середнього рівня, тобто цінності емпіричного характеру, критерії яких розташовуються між «корисно» і «некорисно», «вигідно» і «невигідно», «успіх» і «неуспіх». Право визнає будь-який успіх, навіть несправедливий, якщо

він формально не вступає у протиріччя з юридичними нормами, і тим самим «відмиває» його, легітимізує, робить незаперечним юридичним фактом.

Юридичний позитивізм, справедливо відзначає Ю.В.Тихонравов продемонстрував дивовижну неповагу до права, перекресливши його як високий духовний феномен, що несе в собі універсальні, позачасові начала, і подавши або як рефлексивну систему, реагуючу на злобу дня, або як особливу техніку, обслуговуючу соціальні відносини [9, с.12]. Він нездатний виробити субстанціональне поняття права і розвинути відповідне праворозуміння, обговорювати проблеми права у змістовних і природних аспектах.

Фетишизація юридичної форми безвідносно до її змісту створює спокусу для юристів несумлінно рекомендувати суспільству в якості права те, що в дійсності є лише волею правлячого класу. Це траплялося багато разів у новітній західній і вітчизняній історії. Недивно, що після другої світової війни інтелектуальна відповідальність за ексцеси фашистського права у Німеччині була покладена на юридичний позитивізм, що завдало великого удару по його престижу. Юридична наука, яка милістю позитивістів втрачає свій предмет, тобто право, перетворюється на «фривольне адвокатське мистецтво», «святістю права користуються проти самого права».

Ця обставина, на думку Ю.В.Тихонравова, дозволяє зробити категоричний висновок про необхідність відродження метафізичного підходу до права, який ставить питання про смисл права, про оцінку тих чи інших правових установлень, про джерела і кінцеву долю права тощо [9, с.12-13]. Зазначене виразно демонструє, що наявність або відсутність філософії права як у наукових дослідженнях, так і в освіті занадто серйозно впливає і на стан юридичних наук, і на стан юридичної практики, тобто, в кінцевому підсумку, на стан права і суспільства.

Зміст фундаментальних проблем філософії права має у своїй основі філософське знання. Але звідси зовсім не випливає, що увесь зміст цих проблем є чисто філософським. Закони і категорії загальної філософії не просто «ілюструються» правовим матеріалом, а модифікуються, трансформуються, перетворюються своєрідно до специфіки досліджуваних об'єктів. Більше того, сучасний досвід розвитку пізнання в галузі філософії права свідчить про своєрідний двоєдиний процес. З одного боку, відбувається «адаптація» філософського знання до правового «середовища», філософізація правового знання, а з другого — саме це «середовище» все частіше породжує такі рівні осмислення правової реальності, котрі досягають висот філософського узагальнення.

Обидві тенденції благотворно впливають на прогрес філософії права. У її сфері відбувається певна перевірка пізнавальної сили самої філософської доктрини. Адже нерідко філософська система і категорії, що входять до неї, зорієнтовані в основному на дані природних і традиційних суспільних наук. А отут, у сфері права, перед наукою постає своєрідний, унікальний фактичний матеріал, що належить до духовної області й одночасно має об'єктивований, опрідметнений характер. Це дає можливість визначити життєвість і пізнавальні можливості відповідних філософських категорій і дослідницьких підходів.

Зміст фундаментальних проблем філософії права у своїй основі має філософське знання, яке стосується місця і ролі людини у світі. Таке знання глибоко особистісне, імперативне, бо зобов'язує до визначеного образу життя і дії. Філософська істина об'єктивна, але переживається кожним по-своєму, відповідно до особистого життєвого і морального досвіду. Тільки так знання стає переконанням, захищати й відстоювати яке людина буде до кінця, навіть ціною власного життя. У цій найголовнішій своїй функції філософія є ні чим іншим, як стратегією життя — вченням про те, яким треба бути, аби бути людиною.

Так само в принципі полягає справа у взаємовідносинах людини зі світом права. Вона піддає усі правові данності, у тому числі й офіційно-владну данність позитивного права, сумнівам, перевіркам, судженням і оцінкам свого розуму — буденного, теоретичного, філософського. Оскільки метою пізнання є істина, філософія права зайнята пошуками істин про право. Вже прості роздуми про позитивне право, зазначає Нерсисянц В.С., породжує ціле коло питань, відповіді на які потребують виходу за межі позитивного права і позитивістського розуміння [6, с.17].

Чому саме ці, а не інші норми позитивовані і подані законодавцем у якості позитивного права? Від чого залежить позитивація чогось у якості права — чи тільки від позиції і волі законодавця або є якісь інші (і які саме) об'єктивні, незалежні від цієї волі підвалини законотворчості? Що таке, власне кажучи, право? У чому полягає його природа і сутність, його специфіка, його відмінні особливості? Яке співвідношення права й інших соціальних норм?

Чому саме норми права, а не моральні чи релігійні норми забезпечуються можливістю примусу? У чому цінність права? Чи справедливе право й у чому полягає справедливість права? Чи всякий закон є правом або чи можливе правопорушуюче антиправове законодавство, сваволя у формі закону? Які передумови і умови для панування права, який шлях до правового закону? [4, с.9].

Основний смисл цих і подібних питань теоретично і концентровано сформульовано у вигляді проблеми розрізнення і співвідношення права і закону, котра має визначальне значення для будь-якого теоретично послідовного праворозуміння і означає предметну галузь філософії права. Цей правовий підхід поширюється і на такий основоположний інститут суспільного життя людей як держава. Тому до предметної сфери філософії права включаються також проблеми філософського дослідження держави, тематика філософії держави.

Розрізнення і співвідношення права і закону становлять собою ту предметну сферу і теоретичний простір, у межах якого уся ця проблематика праворозуміння (від поняття права до правового розуміння закону і держави) може бути адекватно осмислена і змістовно розгорнута у вигляді послідовного філософсько-правового вчення. Смісл зазначеного Нерсесянц В.С. резюмує наступним чином: предметом філософії права є право у його розрізненні і співвідношенні з законом [7,с.12]. Таке формулювання, на наш погляд, якнайкраще показує, що філософія права є особливим, суворо окресленим напрямком дослідження на стику правоведення і філософії.

Хоча філософія права має давню і багату історію, однак сам термін виник лише наприкінці XVIII століття. Вперше він з'явився у юридичній науці, а його автором був німецький юрист Г.Гуго (1764-1844 рр.) — професор Гетінгенського університету, автор «Підручника природного права як філософії позитивного права, в особливості приватного права». Він стверджував, що діюче в державі право зовсім не зводиться лише до сукупності тих приписів, котрі нав'язуються суспільству ніби ззовні: подаються згори людьми, наділеними на те спеціальними повноваженнями.

Г.Гуго вважав, що право і приватне, і публічне виникає спонтанно, а своїм походженням воно зобов'язане аж ніяк не умоглядинам законодавця. Йому належить дуже характерне порівняння права з мовою. Подібно тому, стверджує він, як мова не встановлюється договором, не вводиться за чиєюсь вказівкою і не надана від бога, так і право створюється не тільки (і не стільки) завдяки законодавству, скільки шляхом самостійного розвитку, через стихійне утворення відповідних норм спілкування, добровільно прийнятих народом у силу їх адекватності обставинам його життя.

Юриспруденція, за задумом Г.Гуго, повинна складатися з трьох частин: юридичної догматики, філософії права (філософії позитивного права) та історії права. Для юридичної догматики, яка займається діючим (позитивним) правом і

являє собою «юридичне ремесло», стверджує він, достатньо емпіричного знання. А філософія права та історія права складають відповідно «розумну основу наукового пізнання права» і утворюють «вчену, ліберальну юриспруденцію (елегантну юриспруденцію)» [8, с.11].

Широке розповсюдження терміну «філософія права» пов'язане з гегелівською «Філософією права» (1820), величезна значимість і вплив якої збереглися і до наших днів. За Г.Гегелем, філософія права — це філософська, а не юридична дисципліна як у Г.Гуго. Відповідно і предмет філософії права формулюється в такий спосіб: «Філософська наука про право має своїм предметом ідею права — поняття права і його здійснення» [3, с.59].

Вихідні від Г.Гуго і Г.Гегеля обидва підходи щодо питання про визначення дисциплінарного характеру філософії права у якості юридичної або філософської науки отримали свій подальший розвиток у філософсько-правових дослідженнях ХІХ-ХХ століть. У філософії права як окремій філософській дисципліні (поряд з такими особливими філософськими дисциплінами, як: філософія природи, філософія релігії, філософія моралі тощо) пізнавальний інтерес і дослідницька увага зосереджені переважно на філософській стороні справи, на демонстрації пізнавальних можливостей та евристичного потенціалу певної філософської концепції в особливій сфері права.

У концепціях же філософії права, розроблених з позицій юриспруденції, за всіх їх відмінностей, як правило, домінують правові мотиви, напрямки й орієнтири дослідження. Філософський профіль права тут не заданий філософією, а обумовлений потребами самої правової сфери у філософському осмисленні. Звідси і переважний інтерес до таких проблем, як: смисл, місце і значення права і юриспруденції в контексті філософського світогляду, у системі філософського вчення про світ, людину, форми і норми соціального життя, про шляхи і методи пізнання, про систему цінностей тощо.

Зупинемося ще на одному питанні. У системі правознавства особливе місце посідає загальна теорія права. Її зміст складають знання про найбільш загальні ознаки, властивості і зв'язки права, котрі використовуються в усіх або більшості юридичних наук. Специфічні ж властивості, зв'язки правових явищ вивчаються в межах предмета галузевих або інших конкретних юридичних наук.

У питанні про структуру загальної теорії права існують різні думки [10, 11, 12, 13]. Більш широкою підтримки одержала точка зору, за якою в межах цієї єдиної теорії є відносно відокремлені групи проблем, які можуть бути позначені як питання «філософії права», «соціології права», «спеціально-юридичної теорії» (загальної позитивної теорії).

Філософію права складають методологічні проблеми правоведення. До соціології права входять питання ефективної дії законодавства, умов і причин правопорушень, соціальної структури і рівня правової свідомості населення. Спеціально-юридична теорія містить у собі проблеми джерел права, класифікації юридичних норм, юридичних чинників, колізійних норм, прийомів тлумачення і застосування юридичних норм.

Загальна теорія права, згідно наукової традиції, яка сходиться до Д.Остіна, за своїм первинним матеріалом належить до аналітичної юриспруденції, юридичного позитивізму і в цьому відношенні спирається на узагальнені дані, які являють собою «виведені за дужки», повторювані, юридично загальнозначущі матеріали галузевих юридичних наук. Природно між загальною теорією права і філософією права багато спільного.

За сучасного розвитку людського знання філософія неспроможна досліджувати закономірності кожної спеціальної науки, у тому числі юридичних наук, які охоплюють практично все людське співжиття у його державно-правовій сфері. Функції філософії права покладаються тому на теорію права, яка концентрує свою увагу на дослідженні основних

загальних закономірностей даної сфери суспільного життя, не пориваючи своїх природних зв'язків із «прародительницею».

Разом з тим між філософією права і загальною теорією права у всіх випадках зберігається якісна відмінність. Якщо, наприклад, для теорії права вихідною підвалиною правотворчості є воля держави, то для філософії права такого пояснення замало і вона задається новими питаннями: чим визначається сама воля держави? Які приховані сили рухають нею? Як вона співвідноситься з космічними законами, соціальною природою людини і суспільства? Іншими словами, філософію права цікавлять питання, повз які проходять юридичні дисципліни.

С.С.Алексєєв вважає, що загальна теорія права, незмінно спираючись на «введені за дужки» матеріали галузевих дисциплін, у підсумку так чи інакше спрямована на вирішення юридично значущих питань життя суспільства (законодавства, юридичної практики, правової культури, правового навчання і просвітництва, інших проблем правової політики) [2, с.19]. Саме з цими юридико-політичними інститутами і явищами загальна теорія права кореспондує і багатоманітно взаємодіє.

Тим часом, для філософії права, як це вже підкреслювалося, вирішальне значення має її «світоглядний стрижень», тобто світоглядне розуміння права, осягнення смислу, основ і логіки права, виражених у ньому цінностей. Звідси, на якому б науковідчому рівні не проводилися філософсько-правові дослідження, з правом у таких дослідженнях кореспондують однопорядкові філософські категорії: буття людини, його сутність, культура, демократія, прогрес тощо. Та й кінцева мета філософії права полягає в тому, щоб висвітлювати корінні проблеми життя суспільства: місце права в долі і розвитку суспільства, шляхи його еволюції, вплив його на майбутнє і перспективи розвитку людства, місце і роль права в цих процесах [1, с. 23].

Ю.В.Тихонравов також вважає, що вододіл між філософією права і теорією права (при певному перетинанні

об'єктів їх досліджень) все-таки виявляється досить високим і чітким. Теорії права залишається чимало, вона вивчає право як реальний соціальний інститут, філософія права — вияв у праві лише окремих, хоча і фундаментальних аспектів буття: співвідношення матеріального і духовного, свободи волі людини і її матеріальної, духовної зумовленості (волі людини і божественної волі — у релігійних системах), зміст суспільної свідомості тощо. Теорія права виступає як індуктивне знання, що виходить з досягнень конкретних юридичних наук, тоді як філософія права формується в якості дедуктивного знання про право, яке виводиться з більш загальних знань про світобудову [9, с.14].

З методологічної точки зору, тобто з погляду підходів і методів дослідження, принципова роль належить, поряд з характеристикою права з природничо-правових позицій, не стільки відмінностям, скільки єдності філософії і загальної теорії права. І мова йде не про те, що в загальній теорії права з чималим ефектом використовуються філософські прийоми і дані та що у філософських дослідженнях не обійтися без юридичного матеріалу.

Мова про інше, про те, що у філософії права, незалежно від того, використовуються чи ні у відповідному випадку матеріали, почерпнуті з юриспруденції, право у всіх своїх основних особливостях і характеристиках повинно слугувати відправною ступінню і незмінно бути присутнім (саме у своїх основних особливостях і характеристиках) при розробці і розвитку ідей філософсько-правового характеру.

Що ж, власне кажучи, таке — філософія права? Відповідаючи на поставлене питання, можна було б обмежитися посиланнями на відомі, до того ж зовні вражаючі, філософськи-витончені визначення, згідно з якими філософія права становить собою «форму самосвідомості правової культури», а то й прямо за Г.Гегелем — «мислячу себе ідею права». Можна було б охарактеризувати цю дисципліну в історико-логічному ракурсі. Невипадково при визначенні

філософії права, в сутності, всі автори кажуть про неї як про науку, що осягає логіку права.

І все-таки, віддаючи належне наведеним дефініціям, на перше місце слід поставити — нехай і дещо спрощену, досить загальну — характеристику філософії права як науки про право в житті людей, у людському бутті. І тоді філософія права постає як наукова дисципліна, покликана дати світоглядне пояснення права, його смисл і призначення, обґрунтувати його під кутом зору сутності людського буття, існуючої в ньому системи цінностей.

Отже, філософія права є вченням про смисл права, вченням про те, в результаті яких універсальних причин і заради яких універсальних цілей людина створює право. Основне завдання філософії права — дослідження глибинних, метафізичних, соціальних і духовних, релігійних і етичних передумов правопорядку, правосвідомості і правотворчості.

Література

1. *Алексеев С.С.* Философия права. — М., 1998.
2. *Алексеев С. С.* Теория права. — М, 1994.
3. *Гегель Г.* Философия права. — М., 1990.
4. *Жоль К.К.* Философия и социология права. — Київ, 2000.
5. *Кант И.* Соч. в 6 томах. — Т.4. — часть 2. — М., 1965.
6. *Нерсесянц В.С.* Общая теория государства и права. — М., 1999.
7. *Нерсесянц В.С.* Философия права. — М., 1999.
8. *Нерсесянц В.С.* Юриспруденция. — М., 1998.
9. *Тихонравов Ю.В.* Основы философии права. — М., 1997.
10. Філософія права /за ред. Байрачної Л.Д., Гончаренко Н.К., Данільяна О.Г. — Київ, 2002.
11. Філософія права /за ред. Бачиніна В.А., Журавського В.С., Панова М.І. — Київ, 2003.
12. Філософія права /За ред Костицького М.В., Чміля Б.Ф. — Київ, 2000.
13. Циппеліус Р. Філософія права. — Київ, 2000.
14. *Юркевич П.* Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. — Київ, 2001.

Надійшла до редакції 16.04.2007 р.